

GENDEROVÁ DIMENZE V OBSAHU VÝZKUMU

Kdy a jak ji v projektech zohledňovat

1 Cíle příručky¹

Výzkum a inovace mají významný dopad na společnost a kvalitu života lidí. Ne vždy však přinášejí výzkumné a inovační aktivity stejný prospěch různým společenským skupinám. To platí také o mužích a ženách – je známa řada případů, kdy opomenutí dílčích fyzických odlišností žen a mužů nebo odlišností jejich zkušeností a potřeb vedlo k omezené platnosti výsledků výzkumu, nižší relevanci nebo bezpečnosti produktů výzkumu pro ženy (coby častěji opomíjenou skupinu) či nevyužití tržní příležitosti.

Technologická agentura České republiky (dále jen TA ČR) coby poskytovatel podpory z veřejných prostředků vnímá svou odpovědnost za kvalitu a dopady podpořených výzkumných a inovačních aktivit. Cílem této příručky je poskytnout řešitelům a řešitelkám vodítka k posouzení relevance pohlavní či genderové dimenze pro jejich projekt a pro konzistentní začlenění této perspektivy do výzkumného záměru, metodologie a zamýšlené aplikace. Text je určen současně i oponentům a zpravodajům, jimž má posloužit jako jeden z podkladů pro hodnocení naplnění příslušného kritéria v návrzích projektů.

Podpora začlenění genderové dimenze do obsahu výzkumu spadá pod jednu ze šesti priorit Evropského výzkumného prostoru. Je důležitým prvkem strategie Evropské komise pro genderovou rovnost ve výzkumu a inovacích. Posouzení relevance genderové dimenze pro projekt je standardně požadováno od uchazečů v programu Horizont 2020 a předpokládá se, že tento požadavek bude přenesen i do nadcházejícího programu Horizont Evropa. Vedle toho je součástí podmínek podpory řady evropských poskytovatelů podpory. Dalším z cílů této příručky je tedy také zvýšit připravenost českých uchazečů na mezinárodní standardy v této oblasti.

Začlenění genderové perspektivy v zájmu vyšší účinnosti, bezpečnosti nebo přijatelnosti produktů výzkumu a vývoje pro společnost, respektive pro muže a ženy, může být vhodnou příležitostí pro společensko-humanitní obory a transfer jejich znalostí do společnosti.

¹ Tato příručka vznikla v rámci projektu GEECCO, na jehož řešení se Technologická agentura České republiky podílí a který byl podpořen ze zdrojů programu Horizont 2020 (GA No 741128),

2 Proč je důležité se genderovou dimenzí v obsahu výzkumu zabývat?

Neprůstřelné ochranné vesty, které nereflektují různé tvary hrudníku mužů a žen, inovace v řešení městské dopravy, která je však založena na trajektoriích mezi domovem a zaměstnáním, spíše než na pohodlné přepravě mezi domovem a místy volnočasových aktivit dětí, programy provádějící jazykové korektury systematicky označující ženské jazykové tvary jako chybné. Stále častěji se objevují důkazy, že poznatky či inovace mnohdy dostatečně nezohledňují možné fyzické odlišnosti žen a mužů nebo jejich odlišné zkušenosti, perspektivy či potřeby. Přehlížena tedy bývá jak role pohlaví, tak i genderu². Má-li výzkum přinášet obdobný užitek všem, možný vliv pohlaví nebo genderu na řešenou problematiku by měl být brán v potaz (a ideálně také různost uživatelů výsledků výzkumu spojená s věkem, etnicitou, zdravotním postižením apod.).

Zvýšení kvality výzkumu a validity výsledků

Zohlednění genderové dimenze může napomoci prohloubit porozumění řešené problematice a zvýšit validitu výsledků. Pokud jsou genderové rozměry určité problematiky přehlíženy, výsledky výzkumu mohou mít pouze dílčí platnost. Ve výzkumu se například nezřídka pracuje s mužským tělem coby obecným modelem nebo s generalizovanou představou lidského objektu, která je však implicitně definována mužsky. Závěry takového výzkumu nicméně nemusí platit stejně dobře pro ženy, ať už vzhledem k jejich možným odlišným tělesným parametrům, tak i jiným životním zkušenostem (příkladem může být odlišné vnímání komfortní teploty uvnitř budov u žen a mužů, které může ovlivňovat jejich pohodu, soustředění a výkon, nebo problematiku praxe dřívějších sociologických průzkumů dotazovat tzv. hlavu domácnosti).

Relevance výsledků výzkumu a inovací pro různé skupiny a jejich bezpečnost

Nedostatečná reflexivita vůči možným pohlavním a genderovým rozdílům může mít pro opomenutou skupinu přímo škodlivé dopady. Je například známo, že v USA došlo ke stažení několika druhů léčiv z trhu, jelikož vývoj těchto léčiv spoléhal primárně na výsledky získané na základě studia mužského těla a samčích jedinců či tkání, v důsledku čehož nebyla daná léčiva pro ženy stejně bezpečná. Podobně při vývoji bezpečnostních pásů pro auta bylo původně implicitním modelem mužské tělo, což mělo za následek to, že pásy nebyly pro ženy stejně bezpečné a v případě těhotných žen vedly i relativně malé nárazy k úmrtí plodu. Při aplikaci výsledků výzkumu či zavádění inovací tedy přispívá zvažování možných odlišností spojených s pohlavím či genderem ke zvýšení relevance utvářených produktů či služeb pro různé společenské skupiny (produkty vyhovující všem, jejichž užívání je pro různé skupiny stejně bezpečné nebo příjemné).

Rozšíření spektra uživatelů i tržního potenciálu výsledků výzkumu a inovací

Se zvýšenou relevancí výsledků výzkumu a utvářených produktů či služeb pro různé společenské skupiny souvisí i rozšíření spektra jejich uživatelů. Pomocí genderové perspektivy mohou být modifikovány produkty a služby, které původně implicitně počítaly s úzce vymezeným okruhem

² Zatímco pojem "pohlaví" odkazuje k dílčím biologickým odlišnostem žen a mužů, "gender" se vztahuje k sociálně utvářeným rozdílům mezi ženami a muži, které se mění v průběhu historie a liší také v různých kulturách.

uživatelů. Jejich užívání nebylo pro ostatní dostatečně komfortní nebo bezpečné, v důsledku čehož je vylučovalo z užívání. Zohlednění poznatků o pohlaví či genderových vzorcích tedy může zvýšit kvalitu života dříve opomíjené skupiny a být případně i zdrojem tržního potenciálu.

Cesta k novým poznatkům, službám a produktům

Reflexe možné role pohlaví a genderu může otevírat cestu k novým objevům. Například zahrnutí zvířat obou pohlaví a důsledná reflexe role pohlaví coby proměnné napomohla vyvinout nový způsob léčby pro traumatická poranění mozku nebo porozumět mechanismu rozvoje některých autoimunitních onemocnění³.

3 Kdy je relevantní ve výzkumu genderovou dimenzi zohledňovat?⁴

Zohlednění genderové perspektivy nemusí být účelné v případě každého projektu, reflexe možných fyzických odlišností (pohlaví) nebo možných odlišností ve zkušenostech, perspektivách a potřebách žen a mužů (gender) **má však smysl vždy, jsou-li lidé:**

- **objekty výzkumu:** dotazování lidí, analýza dat vztahujících se k lidem, výzkum pracující s lidskými tkáněmi apod.;
- **uživatelé výsledků** výzkumu nebo inovací: konzumenti, pacienti a další uživatelé;
- **osoby potenciálně dotčené výsledky:** výzkum nebo inovace, v jejichž důsledku je jakkoli ovlivněno životní prostředí, zkoumání zvířat nebo jejich tkání, jehož výsledky mohou být později extrapolovány na člověka apod.

V případě vyhodnocování **relevance pohlavní dimenze** je třeba soustředit se na skutečnost, zda v řešené problematice či ve vývoji produktů mohou sehrávat nějakou roli anatomické nebo fyziologické rozdíly mezi muži a ženami – například obvykle odlišná velikost postavy či některé tělesné části, manipulační síla, rozsah pohybu, poloha hlasu, vnímání teploty, odlišnosti plynoucí z výzkumu tkání lidí nebo zvířat apod.

Pro posouzení **relevance genderové dimenze** pro projekt je třeba zvážit, zda mohou existovat odlišnosti v potřebách nebo perspektivách mužů a žen (nebo jejich skupin) v rámci cílové skupiny projektu. Je také vhodné zaměřit se na to, zda muži a ženy mohou mít rozdílná očekávání od funkcí utvářeného produktu či služby (aplikace, softwaru, metodiky aj.), rozdílné potřeby obsahového řešení nebo rozdílná očekávání od designu technologie či dalších produktů výzkumu. Rovněž je vhodné zvážit, zda nehrozí riziko, že specifické nastavení postupů či služeb povede k vyloučení některých skupin z užívání nabízeného řešení a benefitů z něho plynoucích.

³ Všechny příklady uvedené v tomto oddílu vycházejí ze Schiebinger et al. (2011–2020).

⁴ „Genderová dimenze výzkumu“ je mnohdy používána jako zastřešující pojem pro genderovou i pohlavní dimenzi, k čemuž se uchylujeme také v této příručce.

4 Checklist: Jak genderovou dimenzi systematicky začlenit do projektu?

V případě, že možnou roli pohlaví nebo genderu v problematice, kterou plánujete řešit, identifikujete, je třeba tuto dimenzi zohlednit také ve výzkumném záměru, designu výzkumu a popisu zamýšlené aplikace. Vodítkem mohou být následující otázky⁵:

Analýza

- Jsou data analyzována s ohledem na pohlaví nebo gender?
- Je analyzována souvislost pohlaví nebo genderu s jinými relevantními proměnnými (jako např. věk, sociální původ, etnicita)?

Aplikace a dopady

- Bude výsledný produkt či služba (necílí-li specificky na osoby jednoho pohlaví) naplňovat potřeby mužů i žen?
- Bude z hlediska obsahu, funkcí nebo designu vyhovovat očekávání mužů i žen (případně jejich různých skupin)?
- Budou výsledný produkt nebo služba pro muže a ženy obdobně bezpečné (např. vývoj léků, bezpečnostních prvků, potravinářských složek aj.)?
- Dotknou se pozitivní efekty projektu obdobným způsobem kvality života mužů a žen (např. plánování dopravy, urbanismus, veřejné služby aj.)?
- Budou plánovaný produkt nebo služba mužům a ženám (nebo také jiným skupinám) v obdobné míře dostupné?

Komunikace a diseminace výsledků

- Jsou jako součást analýzy prezentovány i relevantní závěry vztahující se k pohlavním nebo genderovým rozměrům problematiky?
- Jsou reportovány i nulové rozdíly?
- Jsou součástí prezentace i relevantní statistiky, tabulky nebo grafy rozlišující dle pohlaví?
- Bylo zvažováno vytvoření specifické publikace prezentující pohlavní nebo genderovou dimenzi problematiky, konferenčního příspěvku apod.?

⁵ Volně převzato z European Commission (2014) a Schiebinger et al. (2011–2020).

5 Na co si dát při vyhodnocování a zohledňování genderové dimenze ve výzkumu pozor?

Zahraniční zkušenosti⁶ s vyhodnocováním tohoto kritéria v projektech i následnou integrací genderové dimenze při jejich řešení poukazují na několik možných úskalí, jimž je vhodné se vyvarovat:

- Začleňování genderové dimenze by se mělo **vyhnout užívání stereotypů**. Například vytváření „růžových verzí“ produktů pro dívky a ženy nepřímo podporuje genderové stereotypy o ženských zájmech a esencialistické způsoby vidění. Produkty vycházející ze stereotypů často nejsou ani v souladu s preferencemi uživatelů, mohou působit urážlivě a vyvolávat odpor.
- S genderem ani charakteristikami spojenými s pohlavím by **nemělo být automaticky nakládáno jako s binárními kategoriemi** (tedy existujícími v právě dvou verzích – mužské a ženské). Reflektována by měla být možná intraskupinová diverzita a množství maskulinit a feminit, jakož i případná neexistence rozdílů mezi muži a ženami.
- Při úsilí začlenit pohlavní a genderovou dimenzi je třeba vnímat vzájemnou **souvislost těchto proměnných s dalšími proměnnými či charakteristikami** (věk, etnicita, sociální původ, sexualita apod.).
- **Identifikované rozdíly mezi muži a ženami by neměly být automaticky přičítány pohlaví** (pohlavní a genderová dimenze by neměly být směřovány).
- Problematické není pouze nereflektovat možnou genderovou dimenzi, ale také tuto **dimenzi vyzdvihovat, aniž by byla její role ve zkoumané problematice dostatečně podložena** (nebo je zdůrazňovat na úkor jiných proměnných (např. věk), jejichž role je ve skutečnosti významnější).

Ze zkušeností TA ČR⁷ s předkládanými návrhy projektů vyplynulo, že mimo výše uvedené mají uchazeči tendenci chybovat také v následujících oblastech:

- **Směšování genderové dimenze v obsahu výzkumu a genderové diverzity řešitelského týmu** (diverzita řešitelského týmu je hodnocena v rámci jiného kritéria a s genderovou dimenzí v obsahu výzkumu bezprostředně nesouvisí).
- **Nedostatečná integrace genderové perspektivy do metodologie a způsobu aplikace** (přes mnohdy správně identifikované genderové souvislosti problematiky).
- **Formalismus nebo nepodložená argumentace**: kritérium bylo často pojato vágně, např. konstatováním, že „výzkum je genderově neutrální“ nebo „výzkum nezpůsobí nerovnosti mezi muži a ženami“. Další projekty genderovou souvislost marginalizovaly nebo zastíraly.
- **Argumentace životním prostředím**: u řady projektů bylo shledáno, že zohledňovat genderovou dimenzi není relevantní, a to na základě odůvodnění, že je projekt prospěšný životnímu prostředí, a má tak stejný dopad na společnost bez rozdílu pohlaví. Vztah těchto projektů ke změně životního prostředí byl však neurčitý nebo nepřímý, nehledě na to, že oblast životního prostředí má prokazatelně různé dopady na životy mužů a žen.

⁶ viz např. Schiebinger et al. (2011–2020)

⁷ Sumarizace dosavadních zkušeností je k dispozici zde: <https://www.tacr.cz/program-zeta-zohlednovani-genderove-dimenze-v-obsahu-vyzkumu-a-inovaci/>

Smyslem reflexe a případné integrace genderové perspektivy do obsahu výzkumu není za každou cenu vytvořit dvě varianty produktů nebo řešení, určené pro „abstraktní ženu“ a „abstraktního muže“, navíc třeba definovanými pomocí stereotypů. Účelem je pravý opak – docílit inkluzivního výzkumného řešení tak, aby bylo na základě poznatků o genderu a pohlaví přínosné pro muže i ženy. Cílem rovněž není uměle rozšiřovat výzkum, který se z oprávněných důvodů věnuje pouze mužům nebo pouze ženám (například výzkum zaměřený na vybrané aspekty otcovství nebo na užívání menstruačních pomůcek) a do výzkumného záměru účelově integrovat druhé pohlaví. Vždy je zejména třeba klást si otázku, zda v cestě za novými poznatky, tržními příležitostmi nebo vyšší kvalitou života nestojí genderově slepé výzkumné otázky, metodologie a přemýšlení o dopadech výzkumu.

6 Základní zdroje

- European Commission. 2014 (2009). *Toolkit – Gender in EU-funded Research*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
Dostupné z: publications.europa.eu
- Schiebinger, L., I. Klinge, I. Sánchez de Madariaga, H. Y. Paik, M. Schraudner, and M. Stefanick (Eds.). 2011-2020. *Gendered Innovations in Science, Health & Medicine, Engineering and Environment*.
Dostupné z: genderedinnovations.stanford.edu

